

Список использованной литературы:

1. Айтматов Ч.Т. Полное СОБР.соч. в 8-ми томах: Т. 4. Повести, рассказы. – Бишкек: Улуу тоолор, 2014. – 330 с.
2. Калыгул, Акылман Калыгул.: Ырлар, акыл насааттар, даректүү баяндар, илимий изилдөөлөр. Түзгөн: С. Мусаев, А. Акматалиев. – Б.: Шам, 2000. – 272 с.)
3. Осмонов А. Көл толкуну: Тандалган ырлар жана поэмалар. Фрунзе: Кыргызстан, 1972. – 372 стр.

УДК:81-11:81-34 (575.2)(043.3)

DOI 10.33514/1694-7851-2023-4-301-307

Каратаева С. К., Айтбекова Н. М.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, ф.и.к., доцент,
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, магистрант

Каратаева С. К., Айтбекова Н. М.

Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, к.ф.н., доцент,
Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, магистрант

Karataeva S.K., Aitbekova N.M.

Kyrgyz State University I. Arabaev, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Kyrgyz State University named after I. Arabaev, undergraduate

ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨРДӨГҮ ДИФТОНГДОР ЖАНА АЛАРДЫН МОНОФТОНГДОШУУСУ

ДИФТОНГИ В ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВАХ И ИХ МОНОФТОНГИЗАЦИЯ DIPHTHONGS IN BORROWED WORDS AND THEIR MONOPHTHONGIZATION

Аннотация: Фонетикалык системадагы татаал фонетикалык бирдик катары белгилүү болгон полифтонгдордон кыпчак, огуз тобундагы бир катар түрк тилдеринде, ошондой эле кыпчакташуу процессине дуушар болгон карлук, уйгур тобундагы түрк тилдеринде жана диалектилеринде дифтонгдор мүнөздүү экендиги белгилүү. Мындай татаал фонетикалык бирдиктер түрк тилдеринин төл сөздөрүндө гана эмес, монгол, иран жана араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында да кездешет. Түрк анын ичинде кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында монгол, иран тилдеринен басыңкы, араб тилинен көтөрүңкү дифтонгдор келип кирген. Көпчүлүк учурда монгол тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинде түпкү тилдеги турпатында колдонулуп, трансформацияга дуушар болгон эмес. Араб жана иран тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинин ички фонетикалык мыйзамдарына ылайык созулмага өткөн, бирок алардын трансформациясы түрдүүчө жүргөн.

Аннотация: Известно, что дифтонги среди полифтонгов, известных как сложные фонетические единицы фонетической системы, которые характерны для ряда тюркских языков кыпчакской и огузской групп, а также тюркских языков и диалектов карлукской и уйгурской групп, подвергшихся процессу кыпчакизации. Подобные сложные фонетические единицы встречаются не только в исконной лексике тюркских языков, но и в составе слов, заимствованных из монгольского, иранского и арабского языков. В составе заимствованных слов из монгольских и иранских языков были заимствованы нисходящие дифтонги в

тюркские, в том числе и в кыргызский языки, а восходящие дифтонги - из арабского языка. В большинстве случаев монгольские дифтонги используются в кыргызском языке как на родном языке и не претерпели трансформации. Арабские и иранские дифтонги были адаптированы по фонетическим законам кыргызского языка, но трансформация произошла по разному.

Annotation: It is known that diphthongs are among polyphthongs, known as complex phonetic units of the phonetic system, which are characteristic of a number of Turkic languages of the Kipchak and Oguz groups, as well as Turkic languages and dialects of the Karluk and Uyghur groups, which have undergone the process of Kipchakization. Such complex phonetic units are found not only in the original vocabulary of Turkic languages, but also in words borrowed from Mongolian, Iranian and Arabic languages. Long vowels are characterized by high quality stability, and have a special articulation tension. This natural feature of long vowels contributed to their transformation into an emphase means. Emphatic long vowels are found in interjections, onomatopoeic words and particles. There is no doubt that emphatic long vowels are one of the oldest phenomem in the language, and can be confirmed by the facts of related languages.

Негизги сөздөр: түрк тилдери, дифтонг, басаңдама дифтонгдор, көтөрүңкү дифтонгдор, тыбыштык тизмектер, дифтонгдошуу.

Ключевые слова: тюркские языки, дифтонг, нисходящие дифтонги, восходящие дифтонги, звуковые сочетания, дифтонгизация.

Key words: turkic languages, diphthong, descending diphthongs, ascending diphthongs, sound combinations, diphthongization.

Кыргыз тилинде монгол, иран, араб жана орус тили аркылуу Европа тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында дифтонгдордун колдонулган учурлары кеңири кездешет. Мындай өзгөчөлүк негизинен кыпчак, андан соң огуз, карлук тобундагы түрк тилдерине да мүнөздүү. Айталы, башкыр тилинде уа, иа, иэ көтөрүңкү дифтонгдору (*амлуа, кулуар, филиал, пенсия, химия*) [1, 76], азербайжан, казак тилдеринде оу, уйгур тилинин таранчы диалектисинде уа, уэ, иа (иа, иä, иа) дифтонгдору көбүнчө араб, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында колдонулат [2, 17-18].

Кыргыз тилинде монгол тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында дифтонгдорду кеңири кездешет. Бирок монгол лексикасынын баарына эле дифтонгдор мүнөздүү эмес, айрым учурда дифтонгдун ордунда созулманын келишин байкоого болот. Ушул кубулуштун негизинде кыргыз тилиндеги монгол лексикасынын кайсы кылымдарда өздөштүрүлгөнүн болжолдоого толук мүмкүн. Айталы, дифтонг менен келген айрым сөздөр кыргыз тилине монгол тилдеринде дифтонгдордун монофтонгдошуу процесси башталганга чейин кабыл алынса, кээ бирлери бул фонетикалык кубулуш аяктагандан кийинки кечки мезгилдерде өздөштүрүлгөн.

Азыркы монгол тилдеринде дифтонгдор сөздүн түрдүү позициясында кездешет. Монгол тилдеринде дифтонгдор тарыхый жактан сөз башында жана ортосунда $v+u+i$ жана сөз аягында $v+i$ комплекстеринен келип чыккан. Дифтонгдордон өнүккөн созулма монофтонгдордун сапатын дифтонгдук комплекстеги биринчи басым түшкөн үндүү аныктаган [3, 266-310]. Белгилүү монголтануучу Ш. Лувсанвандандын пикирине таянсак, дифтонгдук комплекстерде биринчи үндүү өзгөчөлөнгөн жана созулманын сапаты биринчи үндүүгө карай аныкталган [4, 97]. XVII к. орто ченинде калмак тилинде сөздөрдүн акыркы муунунда ai , $эi$, oi , $öi$, ui , $üi$ дифтонгдору, сөз ортосунда $ayü$, $эyü$, $oyü$, $öyü$, $uyü$, $üyü$, $iyü$

тыбыштык комплекстери болгондугу «Тодо бичиг» жазма эстелигинде катталган. Азыркы калмак тилинде тарыхый дифтонгдордун монофтонгдошуусу аяктаган, ошол себептен дифтонгдор кезикпейт [5, 218-225]. Ал эми бурят жана халха тилдеринде дифтонгдордун созулмаларга өтүүсү аяктай элек. Аталган тилдерде ауі, оуі, ууі, үуі тарыхый дифтонгдору азыркы учурда да колдонулат, бир гана ејі дифтонгу биринчи муунда [і], калган муундарда [ē] созулмасына өткөн [6, 53].

Белгилүү алтаист, монгол, түрк тилдери боюнча адис В. И. Рассадин дифтонгдордун монофтонгдошуусундагы негизги себеп катары артикуляциянын бошондоо тенденциясын көрсөтөт. Анын пикиринде, v+y+i жана v+i комплекстериндеги жылчыкчыл, алсыз спиранттар [y], [i] эки үндүүнүн ортосунда же сөз аягында келгенде бошондоп, үндүүгө өткөн [7, 59].

*ауі→ээ: *эск.монг.* qayıci, *халх.* хайч, *бур.* хайша, *калм.* хээч “ножница” [ЭСМЯ III 42]; *сал. кырг.* кайчы, *алт.* кайчы. Н. Поппенин божомолдоосу боюнча, байыркы монгол тилинде баба тилдеги *ауі, *аβі комплекстеринен келип чыккан *ајі, *ојі дифтонгдору болгон: *монг.жазм.т.* sajın < *sayin «хороший» = *түрк.:* уйг. saу «здоровый»; *монг.жазм.т.* qajici < *qabiti «ножницы» = *түрк.:* як. kirtti «ножницы». Калмак тилинде гана *ауі монофтонгдошкон, ал эми халха жана бурят тилдеринде дифтонг формасында колдонулат. Кыргыз жана алтай тилдерине дифтонг формасында өздөштүрүлгөн.

Эск.монг. qayıkira- [*qayı-kira-], *калм.* хээкр-, *бур.* хаахира-, хайхар- “призывно кричат, громко звать” [ЭСМЯ III 42]; *сал. кырг.* кыйкыр- “катуу үн чыгаруу, бакыруу”; *алт.* кыйгыр-. Кыргыз тилине дифтонгдордун монофтонгдошуусу башталганга чейин өздөштүрүлгөн.

*іуе→ээ: *эск.-монг.* geriyes~keriyes [←*geri-yi-s?], *халх.* гэрэ:с, *бур.* гэрэ:д «завещание; последняя воля усопшего» [ЭСМЯ II 43]; *эск. калм.* гере:с, *калм.* герэс “завещание” [8, 107]. Халха, бурят тилдеринде созулма сакталса, калмак тилинде кыска үндүүгө өткөн. Түрк тилдеринин ичинен кыргыз жана алтай тилдеринде созулма менен келет, болжолу эски калмак тилинен кабыл алынган. Ал эми якут тилинде дифтонг менен келет: *сал. кырг.* керээз «өлөрдүн алдында айтылган осуят; мурас»; *алт.* кере:с; *тел.* кере:с сös «завещание»; *челк.* кере:с; *як.* кәрийәс.

*үуі→үү: *эск.монг.* büyile, *халх.* бүйл, *бур.* мүйлэ, *калм.* бүүл [ЭСМЯ I 126]; *сал. кырг.* бүйлө „тиштин түбү, тиш чыга турган жер“; *алт., тел.* пү:ле; *туб.* бүй:леу, *кум.* пүй:лгү „десна“; *теленг.* бүй:ле „десны без зубов у младенцев и стариков [9, 131]. Бул лексема курамындагы дифтонг менен өздөштүрүлгөн, алтай тилинин диалектилеринде ички мыйзамга ылайык созулмага өтсө, кыргыз тилинде дифтонг менен келет. Бул процесс монгол тилдеринде да бир кылка жүргөн эмес, калмак тилинде гана созулмалардын өнүгүшү жыйынтыкталган процесс болуп саналат. Мындай кубулуш кыргыз жана алтай тилдериндеги төл лексикадан да байкалат. Алтай тили созулма үндүүлөрдүн өнүгүшүндө кыргыз тилине караганда бир баскычка жогору турат. Буга толуп жаткан мисалдарды келтирүүгө болот: *алт.* сүүрү ~ *кырг.* сүйрү, *алт.* үүр ~ *кырг.* үйүр ж.б.

*еі→ии: *эск.монг.* dülei, *бур.* дули:, *халх.* дулий, *даг.* дули:, *калм.* дүлө [ЭСМЯ I 126]; *сал. кырг.* дүлөй “кулагы укпаган адам”, *алт.* түйей ж.б. Калмак тилинде дифтонгдордун монофтонгдошуу процесси созулмалардын кыска үндүүгө өтүүсү менен аяктаган. Ошондуктан, башка монгол тилдериндеги дифтонг, созулманын ордуна калмак тилинде кыска үндүү келет. Түрк тилдерине дифтонг менен өздөштүрүлгөн.

Перс адабий тилинде басандама еи, оу дифтонгдору кийинки инновациялык көрүнүш. Алардын экинчи элементи муун түзбөгөндүктөн, чыңалуусуз айтылат. Дифтонгдор сөз

тизмегинде үнсүздөрдөн мурун бардык позицияда же аяккы муунда келет. Үндүүлөрдөн мурун келбейт, келген учурда дифтонг биримдигин жоготуп, муун түзбөгөн экинчи элементи үнсүзгө өтүп кетет: *ei*→*ей*, *oʷ*→*ов* [10, 12, 13].

Биз талдоого алган лексемалардын курамында негизинен *oʷ* дифтонгу кездешет. *oʷ* дифтонгу сөз башында келбейт, сөз ортосунда жана сөз аягында келгенде *oʷ*, үндүүдөн кийин келсе *ов* болуп айтылат. *oʷ* дифтонгу катышкан лексемалар кыргыз тилинин түндүк жана түштүк-чыгыш диалектилеринде көпчүлүк учурда [oo], кээде [өө] созулмасына өтсө, түштүк-батыш диалектисинде *ow* дифтонгу менен айтылат. Ал эми казак тилинде сөз ортосунда *au*, сөз аягында кээде *eu* басыңкы дифтонгу менен келсе, өзбек, уйгур тилдеринде тажик тилине мүнөздүү *ов-ав* тыбыштык тизмеги сакталган.

а) Сөз ортосунда: *n.* سودا [соуда] «соода-сатык»; *таж.* савдо; *кырг.* соода “товарларды сатуу же сатып алуу иши”; *сал. каз.* сауда, *өзб.* савдо, *уйг.* سودا [сода]; *n.* سوغات [соугāt] «саякаттан алып келинген белек»; кыргыз адабий тилинде *soogat//sooga* фонетикалык дублеттеринде кездешет, маанилик жылышууга учураган: “түшкөн олжодон берилүүчү сыйлык, ыйгарылган шыбага” [КТТС, 536]; түштүк-батыш диалектисинде *cowgat* формасында келип, түпкү тилдеги “белек-бечкек” маанисин туюндурат; *сал. каз.* сауға, *өзб.* совға, *уйг.* سوغات [совгат]; *n.* نوروز [норуз] «нооруз»; *сал. таж.* Навруз; *кырг.* Нооруз “чыгыш жыл эсеби боюнча жаңы жылдын биринчи күнү”; *сал. каз.* Наурыз, *өзб.* Навроз, *уйг.* Навруз; *n.* نوچه [ноуче] 1) «жаңы киши, жаңыдан ишке киришкен киши», 2) “жигит, жаш жигит”; *кырг.* нооча, *өзг. гов.* новча модификацияларында “узунан келген шыңга (бойго карата)” маанисинде өздөштүрүлгөн; *сал. каз.* науша, *өзб.* новча, *уйг.* نوچا [ноча]; *n.* جودر [джоудәр] «буудайда өскөн отоо чөп»; *кырг.* жоодар “сандык баш чөп” [Карасаев, 1986:110], *пам., лейл. гов.* жовдор «жовдор буудайга окшош» [КТДС, 398].

б) Сөз аягында: *n.* علو [элоу] “от, жалын”; *сал. таж.* алов; *кырг.* алоо “от, жалын”, *жерг., өзг. гов.* алов формаларында колдонулат [КТДС, 108]; *сал. каз.* алау. Деривация процессинин негизинде алооло-, алоолон-, алоолот- сыяктуу этиштер жасалган; *n.* پلو [полоу] “палоо”; *сал. таж.* пилаф; *кырг.* балоо // палоо; түштүк-батыш диалектисине палов фонетикалык дублеттери мүнөздүү; *сал. каз.* палау, *өзб.* палов, *уйг.* پىلاف [пилаф]; *n.* بادو [бадоу] “күлүк ат”; *кырг.* бедөө “күлүк ат”; Заамин кыргыздарында бедөw «жылкынын бир тукуму» [КТДС, 219]; *сал. каз.* бедеу.

в) Үндүүдөн кийин: *oʷ* дифтонгу [ā] созулмасынан кийин келгенде, кыргыз тилинде [oo] же [өө] созулмасын берет: *n.* نانو [нāв] 1) “аскер кемеси”, 2) “канал”; 3) “арык”; *сал. таж.* нова; *кырг.* ноо “карагайды оюп же тактайдан жасалган, көбүнчө суу агызуу үчүн колдонулуучу нерсе, аштоо” [КТТС, 453], *өзг., жерг. гов.* нова “жыгачтан жасалган тепши” [КТДС, 675]; *сал. каз.* науа, *өзб.* нов, *уйг.* نو [но]; *n.* گاو مېش [гāв-миш] «буйвол» گاو [гāв] “уй; бука, өгүз” + مېش [миш] “кой”; *сал. кл. п.* гāв, *таж.* говмеш; *кырг.* түш. көөмүш же көөмүш уй “сүттүү уй” маанисинде кабыл алынган; *сал. өзб.* гавмуш “сүттүү” (уйга карата); *n.* چاۋلى [чāвли] “калбыр”; *кырг.* чөөлү “кепкир, сүзгүч”, түштүк диалектисинде чавли формасында колдонулат; *n.* گۆركۆۋ [гүр-кāв] 1) “көр казган адам”, 2) “көр каракчысы”; *кырг.* көркоо 1) “көрдү ачып жегич жырткыч”, 2) *өтм.* эзүүчү, зулум [КТТС, 350]; *сал. өзб.* гүрков “көр казган адам”, *уйг.* گۆركاۋ [гөркав].

oʷ дифтонгу [ī] созулмасынан кийин келгенде, кыргыз адабий тилинде [өө] созулмасын, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш диалектилерде эринчил өw дифтонгун берет: *n.* ديو [дйв] 1) “жин, шайтан”, 2) “дөө, алп”; *сал. кл. п.* дёв, *таж.* дев; *кырг.* дөө 1) “жомокто кишилерге окшобогон алп денелүү адам”, 2) “бою бийик, албеттүү киши” [КТТС, 161], *ичк.,*

чат., тал. дөw [КТДС, 341]; сал. каз. дэу, өзб. дев “жин, шайтан”; п. دیودار [дйв-дар] “абдан чоң дарак”; кырг. дөөдүр “келжирээк, сүйлөөк” маанисинде колдонулат; сал. өзб. довдир “келесоо, жинди”.

[ə] + [oʊ] + [ā] дифтонгдук тизмеги кыргыз тилинде [oo] фонемасына трансформацияланган: п. جوانمرد [джэвāн-мэрд] «асылзат, ак көңүл, айкөл» [джэвāн] «жаш, жаш жигит» + [мэрд] «эркек»; сал. таж. чавонмарди; кырг. жоомарт 1) «ак көңүл, айкөл», 2) эркектин ысымы; сал. каз. жомарт.

Семит тилдеринде, анын ичинде араб тилинде [ú] жана [ú] тыбыштары үндүү жана үнсүздөрдүн ортосундагы абалды ээлейт. Бул эки тыбыш муундун борборун түзсө “муундук үндүү”, муун түзбөгөн учурда “алсыз үнсүз” деп аталып, үнсүз тыбыштарга кошулат. [ú] жана [ú] тыбыштарынын мындай синкреттик мүнөзү алардын сөздөгү өзгөрүлмөлүүлүгүн шарттайт. [ú] жана [ú] тыбыштары муун түзгөн үндүү менен айкашып келгенде көтөрүңкү аú жана басаңдама аú дифтонгдорун түзүшөт. Араб тилинде аú жана аú дифтонгдору туруктуу, эгерде муун мындай тизмектер менен аяктаса, эч кандай өзгөрүүгө учурабайт [11, 67]. аú дифтонгу кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө [oo] жана [өө] созулмаларына өтсө, казак тилинде кыска үндүү менен, кээде араб тили сыяктуу дифтонг менен келген учурлары бар. Ал эми өзбек жана уйгур тилдеринде аú дифтонгу менен өздөштүрүлгөн сөздөр артикуляциялык жактан түпкү тилге (бул жерде араб тили – авт.) жакын айтылат.

а) аú→oo: ар. قَوْمٌ [кауm] 1) “эл, калк”, 2) “уруу”; кырг. коом; сал. каз. коғам; ар. حَوْفٌ [хауп] “коркуу, коптонуу”; кырг. кооп; ар. جَوْهَرَةٌ [джаухар] 1) “кымбат баалуу таш”, 2) өтм. “кенч”; кырг. жоохар «асыл таштын бир түрү»; ар. تَوْبَةٌ [тоубэ] “тообо, тобо кылуу”; кыргыз тилинде тобо//тооба фонетикалык варианттарында колдонулат; сал. каз. тоба, өзб. тавба, уйг. تەۋبە [таувба]; ар. تَوْرَاتٌ [тоурат] “тора, пятикнижие”; кырг. тоорат (Библиянын бир бөлүгү); сал. каз. тора, өзб. торах, уйг. توراھ [торах]; ар. شَوْقٌ [шоук] “шыктануу, дилгирленүү”; кыргыз тилинде шоок 1) “шыктануу, дилгирленүү”, 2) “оюн-зоок” маанилеринде колдонулат; ар. غَوَاةٌ [Ғоуға] 1) топтолгон эл; кул-кутан, 2) чуру-чуу; кырг. коога “чуру-чуу, чыр-чатак” семантикасында кабыл алынган; сал. каз. ғауға, өзб. ғовға.

б) аú→өө: ар. دَوْلَةٌ [даулэт] 1) “мамлекет”, 2) “үстөмдүк”, 3) “династия”; кырг. “дөөлөт”, антропонимиялык системада “Давлат” фонетикалык дублети белгилүү. Кыргыз тилинде лексеманын “мамлекет” семасы эскирип, көпчүлүк учурда “байлык, бакыт” маанилеринде колдонулат; сал. каз. дәлет, өзб. давлат, уйг. دولت [дөлэт]; маусул [маусул] “бириккен, байланыштуу”; кыргыз тилинде семантикалык жылышууга дуушар болуп, “мөөсүл” формасында кабыл алынган. Уруу башчысын коштоп жүргөн жигитке карата айтылган, азыркы учурда эскирген сөздөрдүн курамына кирет. ар. نَوْبَةٌ [наубэт] “кезек”; кыргыз адабий тилинде “нөөмөт”, диалектилерде “нооват//нөөвэт” фонетикалык дублеттери белгилүү; сал. өзб. навбат, уйг. نەۋەت [новэт].

Айрым учурда араб тилинде [aú] жана [aú] дифтонгдорунун курамындагы тыбыштар жакындашып, жыйрылып созулма монофтонгго өтүшүнөн айкашты түзгөн тыбыштардан сапаттык жактан өзгөчөлөнгөн [ō] жана [ē] созулмалары келип чыккан [11, 99]. Курамында мындай мүнөздөгү үндүүлөрү бар лексемалар кабыл алынганда, кыргыз тилинин ички мыйзамдарына баш ийүү менен, курамындагы созулмаларды сактап өздөштүрүлгөн: ар. جَوَابٌ [джэвоб] “жооп”; кырг. жооп; сал. каз. жауап, өзб. жавоб, уйг. جاۋاب [жаваб], ар. ثَوَابٌ [сэваб] 1) сыйлоо; сыйлык берүү; 2) ийги иш; кырг. сооп; сал. каз. сауап, уйг. ساۋاپ [савап]; ар. دَوَاتٌ [дэват]; кырг. дөөт «сыя челек»; сал. каз. дэүт.

Жогорудагы тилдик фактылар көрсөткөндөй, кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында монгол, иран тилдеринен басыңкы, араб тилинен көтөрүңкү дифтонгдор келип кирген. Монгол тилдеринде дифтонгдордон өнүккөн созулмалардын сапатын дифтонгдук комплекстеги биринчи басым түшкөн үндүү аныктаган жана бул өзгөчө белги өздөштүрүлгөндө да сакталган. Көпчүлүк учурда монгол тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинде түпкү тилдеги турпатында колдонулуп, трансформацияга дуушар болгон эмес. Анын бирден бир себеби катары тилдердин структуралык жактан окшоштугун таанууга болот.

Араб жана иран тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинин ички мыйзамдарына ылайык созулмага өткөн, бирок алардын трансформациясы түрдүүчө жүргөн. Иран тилдериндеги оу басаңдама дифтонгу кыргыз тилинин түндүк жана түштүк-чыгыш диалектилеринде көпчүлүк учурда [oo], кээде [өө] созулмасына өтсө, түштүк-батыш диалектиде ow дифтонг формасында сакталган. Араб тилиндеги көтөрүңкү дифтонгдордун өздөштүрүлүшүндө ушул эле өзгөчөлүктүн сакталганын белгилөөгө болот. Араб жана иран тилдериндеги дифтонгдордун трансформациясында алардын муун түзүүчүлүк белгиси таасирин тийгизген эмес, көтөрүңкү же басыңкы дифтонг болобу созулманын сапатын анын курамындагы экинчи үндүү аныктаган, ошондуктан кыргыз тилинде негизинен кууш созулма үндүүлөр келип чыккан.

Кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында монгол, иран тилдеринен басыңкы, араб тилинен көтөрүңкү дифтонгдор келип кирген. Көпчүлүк учурда монгол тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинде түпкү тилдеги турпатында колдонулуп, трансформацияга дуушар болгон эмес.

Араб жана иран тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинин ички мыйзамдарына ылайык созулмага өткөн, бирок алардын трансформациясы түрдүүчө жүргөн. Араб жана иран тилдериндеги дифтонгдордун трансформациясында алардын муун түзүүчүлүк белгиси таасирин тийгизген эмес, көтөрүңкү же басыңкы дифтонг болобу созулманын сапатын анын курамындагы экинчи үндүү аныктаган, ошондуктан кыргыз тилинде негизинен кууш созулма үндүүлөр келип чыккан.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Киекбаев Дж. Г. Фонетика башкирского языка (Опыт описательного и сравнительно-исторического исследования). –Уфа: Башкирское книжное издательство, 1958. -210 с.
2. Радлов В. Phonetik der nördlichen Türksprachen («Түндүк түрк тилдеринин фонетикасы»). - Лейпциг, 1882. -365 с.
3. Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. -М.: Наука, 1929. - 449 с.
4. Лувсанвандан Ш. К проблеме долгих гласных среднемонгольского языка // Олон улсын монголч эрдэмтний III их хурал. -Улаанбаатар, 1977.
5. Павлов Д. А. Развитие дифтонгов в монофтонги в калмыцком языке // В кн.: Исследования по восточной филологии. К 70-летию проф. Г. Д. Санжеева. –М., 1974. –С. 218-225.
6. Дарбеева А. А. Историко-сопоставительные исследования по грамматике монгольских языков. Фонетика. –М.: Наука, 1996. -171 с.
7. Рассадин В. И. Очерки по исторической фонетике бурятского языка. - Москва: Наука, 1982. -199 с.

8. Номинханов Ц. Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. -Москва: Наука, 1975. -324 с.
9. Рассадин В. И. Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности. - Москва: Нестор-История, 2019. -608 с.
10. Овчинникова И. К. Учебник персидского языка. -М.: Издательство Московского университета, 1956. -440 с.
11. Гранде Б. М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. -М.: «Восточная литература» РАН, 1998. - 439 с.
12. Каратаева С.К. Түрк тилдеринде байыркы созулмалардын дифтонгдошуусу. Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. №2, 2022. С.30-35.

УДК 378

DOI 10.33514/1694-7851-2023-4-307-312

Мамбетакунова Ж.Э.

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, пед.и.к., доцент .м.а.

Мамбетакунова Ж.Э.

КГУ имени И.Арабаева, канд.пед.наук., и.о.доцента

Mambetakunova Zh.E.

KSU named after I.Arabaev, Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor

**ЖОЖдордо «ЭКОНОМИКА» ДИСЦИПЛИНАСЫНЫН ОКУТУУНУН АКТИВДҮҮ
МЕТОДДОРУН ТАНДОО ЖАНА КОЛДОНУУ
ВЫБОР АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ
«ЭКОНОМИКА» В ВУЗЕ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ
SELECTION OF ACTIVE METHODS OF TEACHING THE DISCIPLINE
“ECONOMICS” AT A UNIVERSITY AND THEIR APPLICATION**

Аннотация: Макалада жогорку окуу жайларда окутуу методу түшүнүгүнүн мазмуну талданган, «Экономика» дисциплинасын окутуунун оптималдуу методдорун тандоонун критерийлери аныкталган, активдүү жана интерактивдүү методдорду пайдаланып окутууну уюштуруунун планы сунушталган.

Аннотация: В статье рассмотрены содержания методов обучения в высшей школе, определены критерии выбора оптимальных методов преподавания дисциплины «Экономика», разработан план проведения занятий с применением активных и интерактивных методов.

Abstract: The article examines the content of teaching methods in higher education, defines the criteria for choosing optimal methods for teaching the discipline “Economics”, and develops a plan for conducting classes using active and interactive methods.

Негизи сөздөр: метод, активдүү метод, интерактивдүү метод, өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүк, экономика, дидактикалык оюн.

Ключевые слова: метод, активный метод, интерактивный метод, самостоятельная познавательная деятельность, экономика, дидактическая игра.

Keywords: method, active method, interactive method, independent cognitive activity, economics, didactic game.